

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

Интеллектуал-политиктик солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

№ 94
(18056)

2011 чылдың
август 23,
вторник

Садар өртээ
5 рубль.

Езу-чаңчылдар болгаш амгы це

ХӨӨМЕЙЖИНИН ЧЕДИ ОВААЗЫ

Август 17-де Кызылдан 45 км черде бо чылын ажиттыгган «Алдын-Булак» дээр турисчи азаның чанында хөөмейжилер оваазының ылгазы болур дээрзин дыңнааш, чеде бердим.

счи баазаның алызында кезээ болу бээр хире бо турар черин эрткен чылын 17-де «Адыг ээрен» хамнар линиң хамнары күзүңгү-ередип тыпкан, оон лама-ар ном номчуп ыдыктаан. Алдар Тамдынга удурт-мейжилер болгаш тыва ус-рону кылып эгелээш, төлө-ТР-ниң Чазаанче кириген. ын эгезинде олар ТР-ниң Даргазының грантызынга ели төлөпиг болганын ш, улам хей-аът кирип, кирипкеннер.

аттыг, чаъстыг-даа үелер оолдар даштарны чыып, арны тургузуп ажылдап жылывыс түннели бо. Оваа лур ужурулг деп санаан е дээрге Чеди-Хаан сыл-Долаан бурганывыс деп ивис шагдан бээр чүдүп болгай — деп, Алдар Там-алады.

ап-ла, санаарымга чеди гаш бар болду. Бир дугаа-л оваа, артканнары — хөө-алды аңгы хевирлерин еп турар оваалар. Хүн үнер ир дугаар турар овааның улуг даг-иргектин бажын каан. Кыдыгларында даг бар. Ол каргыраа оваазы

зат» оваазында 3 коңгу-сиилбээн. Бо черниң анаа ил шилээнин бо черниң эринге Тибет бижик-биле «паде хом» деп тарина лган чеди даш тывылганы м тодарадып турар. Дыка илер чүге хамнаашкын-биле ан оваа чогул деп айты-Бо чер ниитизи-биле бурун вис шаманизмге хамаар-деп, Алдар Констан-тайылбырлады.

«Эзеңгилээр» оваазында кажык, эзер, аът сиилбиттинген. Чиге мурнуу чүкте сыгырга кушту сиил-бээн оваа «Сыгыт оваазы» болду. Ында чыландык деп кушту база сиилбээнин ус-шевер хөгжүмчү айыткаш, ол кушту дүне ырлаар болганы-биле көргөн кижичок болуп турарын ол чугаалады.

Тоолчургу Сүмбер-Ууланы сиилбээн адагаш ыаш «Борбаң-надыр оваазы». Ында дамырактын борбак-борбак бырлаңнаан хевирин дүрзүлээн хээлер база кирген. Барыын талазында сөөлгү оваа «Хөөмей оваазы». Ында сүт кудар сава, тыва шиме кудар сава — көгээржикти сиилбээн. Тоолчургу чугаалардан хөөмей көгээр-жиктин даажындан тывылган деп дамчып келген. Бо овааның бажында черле ниитизи-биле тыва арат кижиниң амыдыралындан чүүлдер чуруп сиилбиттинген: бала-согааш, кошкар, хуна дээш... Ол бүгү — тыва көшкүн араттар-ның амыдыралынын сүлдө демдээ.

Кол овааны кылырынга чеже машина даш эккеп төккенин чугаалап тура, тудугжуларны, эң ылаңгыя чурукчу Леонид Уржуктун кириген үлүг-хуузу демдегледип, четтиргенин илередип турду. Бо тускай оваа чеди оваадан аңгыда, хем талазында чаглактаныр черден база тургустунган. Чөөн чүкке хамааржыр тудугларның кыры кандыг болур ийик: дорт батпас, ээлгир, чараш салаалар дег, хертейтир кылдыгган болур ийик. Мында база ындыг, чүгле дорт азыгларында улу бажы эвес, тыва кижиниң чоок өңнүү аът баштары. Кырында дорт азыглыг орус чүдүлгениң креси ышкаш чүүл бар. Ындыг кайын болур ийик аан: Игил ышкажыл. Карактарыма чуруттунуп артып калган ол овааны силерге дамчыдарын кызыттым,

ынчалза-даа чүс катап дыңнаа-рының орнунга, чаңгыс катап көргени дээр дээрзин сагындырайн.

Тыва чон кандыг-даа дагылга кылгаш, ойнап-хөглээр. Хөөмей-жилер кончуг шыырак улус дээр-зин бо байырлалдың солун кезээ хүреш база бадыткады.

Шупту 26 мөге бижиттирген. Бир дугаар салыг-даа эгелээн. Содак-шудак кедирип каан болза, та кайы хире чараш ыйнаан, тыва кегегелиг оолдар девип үнүп-ле тур. Чаа, Каң-Хүлер Саая (Д.Сан-чыны), Откун Достай (Шонну), Андрей Монгуш Шолбан Ондарны (Петросяны), Сайдаш Монгуш (А-Х.Ооржакты), Мөңгүн-оол Ондар (Айгорну), Түмен Монгуш (Ш.Монгушту), АКШ-тан хөөмейжи Энрике, Бады-Доржу Ондар, Япониядан Терадо Экей, Айдың Быр-лаң-оол (А.Барынмааны), Алдар Тамдын (А.Тамдыны) боттарының онагларын октааш, ийиги салыгже кирди. Сайдаш Монгуш Ай-Хаан Ооржак-биле дең-дең күштүг, элээн үр тудушкаш, Сайдаш Ай-Хаанның кажыын орта теверге, ол аңдарлы берди. «Мөгениң майыы кадырык» дээни ол ыйнаан. Таныыр, билер хөөмейжилеримге «аарып» олурзумза-даа, Түмен дээр 14 харлыг мөгеже хамык кичээнгеим углап ораарымны бил-бейн барып-тыр мен. Ол дээрге Андрей Монгуштуң оглу чүве-дир. Кызылдың 5 дугаар школа-гимна-зиязының 9 дугаар класын доос-кан, 10 класс оол-дур ийин, але. Черле ынчаш мында адазы биле оглу хүрежип турар дээрзин бир дугаар салыгга Алдар Тамдын оглу Аңчы Тамдынга таваржы бээр-ге-ле, билдим. Аңчы арай бичии сөөктүг болгаш, ачазынга бырашпайн барды.

Ийиги салыгга Түмен, Энрике-нин хүрежин көөр дээш, өске-лерниң канчаар хүрешкенин эскербейн барып-тыр мен. Түмен Айдың Быртан-оолду, Энрике Мөңге Монгушту октады. Сайдаш Монгуш Откун Достайга октадып алды. Үшкү салыгны эрттириптерин чөпшээрер көрүңер.

Түннелинде азы дорт дугаар салыгга үш мөге арткан: Түмен Монгуш, Андрей Монгуш, Алдар Тамдын. Түмен Алдар Тамдынга октаган. Алдар Тамдын Андрей Монгушка октаган, Андрей Мон-гуш огулунга октаган. Ынчап кээр-ге эң чик деңзиги мөге 14 хар-лыг Түмен Монгуш «Хөөмейжиниң чеди оваазының» бир дугаар дагылгазынга шүүлген. Шүүлген мөгеге бызаанчыны Алдар Там-дын сунду.

Дагылганы база-ла хоочун хөөмейжи чаян-уктуг хам Лазо Монгуш чыылганнарның сеткил-сагыжынга кирип тайылбырлап тургаш, чорутту. Ол езу-чаңчыл-дарның чурумун, чүге ындыг бо-луп турарын делгеренгейи-биле чугаалап берди. Хөөмейжилер кадыктарын ыдыктап, арыгладып, чедишкенин хөй болуру-биле хей-аът кирип ап турду.

Кандыг-даа байырлалдың соонда шайлаашкын болгай. Далган үскен мүн, манты, боорзак, сүттүг шай, тырткан, аңдарган кур-гулдай, изиг-хан дээш, тыва кух-няның чемнерин бистер, тывалар-даа, даштыкы аалчыларывыс-даа аажок амданнанып сонургап чи-дивис. Маңаа тудугжуларны база катап демдегледип, У.Монгуштуң Кайгал-оол Ховалыгның дугайын-да бижээн номун болгаш суй бе-лектерни оларга сунганы оларның күш-ажылын бедии-биле үнелеп турары ол деп өөрүп турдум.

«Алдын-Булакка» дыштанып чедип көрүңер даан. Ында тос ча-дырлар хевирлиг болгаш амгы үениң негелдези езугаар иштинде арыгланыр черлиг өглер онза чараш болгаш таарымчалыг. Ке-жээ өгдөн үнүп кээривиске, дагны прожекторлар-биле чырыдып каан: мырыңай харын меңгилег даг-ларның ортузунда ышкаш сагын-дырды. Чүс катап дыңнаарының орнунга, чаңгыс катап көргени дээр дээрзин база катап сагын-дырайн.

Айлаң ДАРЖАА.

Авторнуң тырттырган чу-руктары.

ТАЙБЫҢ БОЛГАШ ТУРГУЗУКЧУ ИШТЕ

Тыва Республикада тудуг ажылының бүгү адырларының «ийиги тыныжы» ажыттынып эгелээн деп болур. Кайнаар-даа көөрге, ында мында туттунуп турар бажың-балгат, албан черлери, садыг-саймаа дээш, чүнү чок дээр. Бо-ла бүгү ажылдарны кылып чорудуп турар албан черлеринин кайызы-биле харылзажып, оларның чымыштыг ижин сонуургал чедер чоор дээн бодал-биле Тыва Республиканың тудуг болгаш коммунал ажыл-агый чаартылгазының сайыдының ора-лакчызы Р.М. Терджанян-биле чугаалаштым. Размик Миружанович үр-даа боданмай, «Жилье» КХН-че баарын менээ сүмеледи.

«Жилье» КХН-ниң конторазына чедер бээримге, оон директору Владимир Андреевич Гавриленко чылыг уткуп хүлээп алгаш, боттарының ажыл-чорудулгазының дугайында күзелдин-биле чугаалай берди:

— Бир-ле дугаар чугаалаксап каар чүүлүм чоокта чаа июль 28-те бистиң организациявыс тургустунганындан бээр 22 чыл болган. Амгы үеде бис тудуг материалдарын бүдүрбүшөөн, тудуг ажылын база кылып турар бис. Июнь айда демир-бетондан кылган тудуг материалдарын бир дугаар бүдүрүп үндүрдүвүс, он ажыг чылдың дургунда тууйбу заводу ажылдап келген база тудуг бригадалары хүлээлгезин доктаамал күүседип турар. Бо сонгадан көстүп турар чаа № 8 школа тудуун база бистиң тудугжуларывыс кылып турарын демдегледип каайн. Бо ажыл шалыпкын чоруп турар, чүге дээрге школа тудуу бо чылдың март 15-те эгелээн-даа болза, хөй эвес үе дургунда ажылдың улуг кезин күүсеттинген дээр болза, частырыг болбас. Ону ноябрь айда дужаап, ажылгалче киририн планнап

«Жилье» КХН-ниң директору В.В. Гавриленко.

турарын билер боор силер. Оон мурнунда тудуп турган объектилеринер чүлөр дизе, республиканың Пенсия фондузунун, Ажаалга банкызының, Бай-Хаак кудумчунда Тыва Республиканың Дээди судунун бажыңнары база тос каът хөй аал ишти чурттаар бажыңнар, садыглар, гаражтар дээш, оон-даа хөйүн адап болур мен.

Бистиң албан чери ниитизи-биле 315 ажылдакчыдан тургустунган. Оон иштинде демир-бетонщиктер — 65, кирпич заводунун ажылдакчылары — 80, чолаачылар, дашчылар, казаныкчылар, штукатур-малярлар — 150 хире. Коллективтин өзүн 15 чыл, харын-даа оон-даа хөй чылдар иштинде ажылдап келген 250 ажылдакчы доктаамал тургузуп турар, чүгле харын чайгы үеде немелде ажылчын күш негеттинип келирге, чаа кижилерни хүлээп алыр-дыр бис.

90 чылдарда чуртка берге үелер турда дыка хөй тудуг компаниялары дүжүп турган болгай. Ынчан бистиң тургузуп алган өзүвүс — мергежилдинге бердинген ажылдакчыларывыстың ачызында, бо хүнге чедир чедишкенин ажылдап тур бис. Шак ол фактыны чылдың-на Тудугжу хүнүнде бистиң ажылдакчыларывысты Чазак деңнелинге шаңнап-мактап турары бадиткап турар. Бо чылын база элээн хөй кижилер шаңналдарга төлөтүп болган. Черле ынчаш «Жилье» КХН-ниң коллективи эп-найралдыг, бот-боттарын хүндүлөжир, берге байдалдар тургустунуп келирге, чаңгыс аай болуп, деткижип-даа билер. Ол дугайын аас-биле чугаалаарының орнунга, ажылдакчыларның боттары-биле ужуражып чугаалажыр болза эки боор — деп, Владимир Андреевич чугаалады.

Конторадан үнгеш, чаа школа тудуунга бардым. Ажыл-иш ында кидин түлүк. Владимир Андреевичиниң айтып бергени шылга-раңгай бызаңчы-бетонщик Аяс Севзэнович Биче-оол-биле ужуражып чугаалаштым:

— Тудуг шугумунда 18 чыл иштинде ажылдап келдим. Ол үениң дургунда кандыг тудуг объектилеринге ажыл-ишчи үлүүмнү кириштирбедим дээр. Ам харын бо школа тудуун доозуп турарывыс бо, чүгле иштики ажылдар арткан. ТАР-ның тургустунганындан бээр 90 чылында ажы-төлүвүске школа тудуп бээр-

виске, оон улуг белек турар бе деп бодалдыг мен.

Бистиң ажылывыс нарын-даа болза, солун болгаш ажыктыг. Ынчалза-даа чамдык кижилер тудугга ажылдааш, үр болбайн чоруптары чажыт эвес. Маңаа быжыг туруштуг, ылап-ла мергежилдинге бердинген, чүткүлдүг улус ажылдап артып турар. Өске талазында, сөөлгү үеде ажылчын мергежилдин кижилерин эрге-чагырга черлеринин талазындан деткип турары өөрүнчүг. Чоокта чаа дашчылар аразына солун конкурс болду, аңаа бистиң дашчы оолдарывыс С.И. Шойзат, А.В. Хандыма, В.Р. Серенат, В.В. Путинцев, М.Б. Арапчор, А.Э. Монгуш тергидеп, ажылынга бедик үнелелди алдылар.

Бистиң мурнувуста салдырган сорулгалар хөй, оларны чогуур деңнелге күүседип, улаштыр турсоруктуг ажылдаарына белек бис. Тудугжуларның ажыл-ижи ам-даа делгезиниң! — дээн сөстөр-биле ол чугаазын доосту.

Ниитилел тыптып келирге-ле, кижилер тудуг ажылын шынгаздып алган. Тудугжу кижиниң мергежили тайбың болгаш чогадыкчы, тургузукчу дээрзи билдингир. Олар чүгле чаа объектилер тудуп турар эвес, эргижирээринер база катап тургузуп турары онзагай. Сөөлгү үеде чүгле Тывада эвес, бүдүн Россияда тудуг ажыл-агыйының адырлары дүргени-биле сайзырап, чаа-чаа технологияларны ажылгалче кирип турар. Тудугжунун мергежили канчаар-даа аажок херек, ажыктыг болгаш кезээде хүндүткелдиг, сонуурганчыг болуп артары чугаажок.

Азияна ХОМУШКУ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Чаа өөредилге чылынга уткуштур

УРАН ЧҮҮЛ ШКОЛАЗЫНДА

• Интервью

Дүүн, август 22-де, база бөгүн Республиканың Р.Д. Кенденбиль аттыг уран чүүл школа-интернадында немелде олуттарже өөреникчилер хүлээп алыры-биле шылгалдалар чоруп турар.

Ол дугайын номчукчуларывыска таныштырары-биле ук школаның тускай сорулгалыг (уран чүүл) адырының өөредилге эргелекчизи Лилия Потаповна Дамбаадан чаа өөредилге чылының бүдүүзүнде интервью алыр аргалыг болдум.

— Бо хүннерде эртип турар шылгалдаларга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер, Лилия Потаповна?

— Чылдың-на 1 класска 25 өөреникчи хүлээп ап турар бис. Баштайгы шылгалдалар 6 айда болуп каапкан, а бо хүннерде немелде олуттарже өөреникчилер хүлээп алыры-биле шылгалдаларны чорудуп турарывыс бо. Оон аңгыда 2-3 класстарже база өөреникчилер шилип ап тур бис.

— Школага өөреник күзелдиг келген уругларның белеткелин кандыг деп үнелеп көрдүңер?

— Шаа-биле эки белеткенгендир. Чогум шылгалда үезинде ындындан салым-чаянныг уруглар дораан билдинип кээр. Ындыг уруглар кээрге, харын өөрүнчүг болур-дур. Суурларда башкылар-даа талантылыг өөреникчилерин бистиң школага өөрениринче сүмелей бээр.

— Уран чүүлдүн кандыг

адырларының салбырлары школаңарда барыл?

— Школавыста баян, домбра, флейта, скрипка, гитара, чадаган, бызаанчы, чамзы, игил дээш, шупту хөгжүм херекселдеринге ойнап өөредип турар. Оон ыңай танцы, чурулга салбырлары база бар.

— Бир эвес гитара салбырыңче кирип алыксаар болза, аңаа ойнап билири албан болур бе? Оон ыңай ниити билинне база шылгалда эртер боор, аа?

— Школага черле номчуп, бижип билбес уругларны хүлээп алыр болгай, мында база ол ыш-каш, салым-чаянныг чугулалар көөр апар. 2 класстан өрү уругларның орус дыл, санга билин хынаар, оон түннели база чугула.

— Интернатка кандыг уругларны хүлээп ап турар силер?

— 80 кижича интернаттыг бис. Аңаа колдуунда ырак-узак кожууннардан уругларны хүлээп ап турар. Республикандан дашкаар

Шылгалда эртери амыр эвес.

конкурстарга киржир өөреникчилеривисти белеткелге эптиг болзун дээш кезек када интернатче ап турар бис. Эки өөреник, чурумнуг уругларга база олутту бээр.

— Өөреникчилеринер кандыг мөөрейлерге киржип турарыл?

— Республика чергелиг «Уран чүүлдүн челээжи» конкуруска киржиривис чаңылчыг берген. Өөреникчилеривис аңаа үргүлчү чедишкенин болуп турар. Ол мөөрей Тывадан дашкаар конкурстарга орукту ажыдып турар. Оон уламнап, Россия, делегей

чергелиг мөөрейлерге-даа тиилеп кээрлер-дир.

— Доозукчуларыңарга хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Боттарывыстың-на доозукчуларывыс улуг хоорайларга дээди эртем чедип алгаш, катап бисте ажылдап кээп турары өөрүнчүг. Тываның уран чүүлүнүн алдарлыг ажылдакчылары, улуг артистер-даа апаргылааннары бар.

Шончалай МААТЫ-ООЛ чугаалашкан.

Чыңгыз СААНЫҢ тырттырган чуруу.

Мурнуку одуруг Бии-Хем биле Т. Республиканың ишчилери бо хүннү далай-биле 85,9 тонна генниң, азы болза чугула херек мал чечартыын белеткеп а

Бии-Хем биле Тожу ко тус-тузунда сиген кезер пла база 112 хууга күүсеткеш, одуругда чоруп орат. А Каа-Хем база Тес-Хем ко онааттыг планын дооз кырында келген. Өвүр, С Барыын-Хемчик, Улуг-Хем нар сенаж салырынга эки лерни чедип алган. Агаар сиген кезеринге таары болзажок, Чөөн-Хемчик, Чеди-Хөл, Кызыл, Эрзин, Тайга болгаш Тере-Хөл ко арай хожудап турар.

Тыва Республиканың ажыл-агый сайыдының чызы Сергей Оюнун де турары-биле алырга, бо Тываның кожууннарының зинде сигенниң үнгени нунда чылдарга деңнээр болуп турар. Ойт-сиген эң даа болза, Эрзинниң тус чурттакчыларының сиген зинде киржилгези шоолуг сиген кезилдезиниң тала арай хожудап турар ко темпизин дүргедип, онаалдазын күүседип бүзүрээр апар деп, ол ды

Республиканың чуртта боттарының хууда дузала агыйында эң-не хөй мал турар. Ынчангаш малың ширбиилди үе шаанда биле курлавырлап алы боттарының шудургун турар. Бо хүннүн байдал кожууннарның көдээ и хоолулуг, чымчак сарааттарын шагдала хө кылдыр чыггаш, хонаштарында бичелеп эгелей берген.

Кышка мал чеми 187400 тонна сигенни, 481 хоолулуг чымчак сигенни кээри көрдүнгөн. Мал чөмлеткелинде 400 сиген кези механизастаттыг 86 хаара туттунган. Оларның да чурттакчы Чонну ажыл тудар таварышты чок 275 хамааты сиген линде үлүүн кирип турар

Бии-Хем кожууннуң «тараачын-фермер ажыл-аг Таңдыда «Улаатай» көдээ агый кооперативинге база «Чалааты» муниципалдыг лыг ажыл-агыйында республи мал чөмөниң курлавыр ф тургузуп, 600 хире тонна шыгжаар. Бо хүнде ку фондузунда 500 тонна м бар.

Мал чөмөни белеткээ шалыпчы айын чарлаанын бир ай ажыг үе эрте берген кезилдезинин чугула кам сентябрь 31-де доостур у Ол чугула кампанияны түнн Тыва Республиканың мурнакчыларны шаңнап-ма не шылгараан кожуунга тектиг көдээ ажыл-агый т зын, а бюджет организация өртөктиг шаңналдарны т көрдүнгөн. Ол дээрге, мал белеткээр талазы-биле шы кожуунга бүрүн дерилгели ажыл-агый тракторун ша тыпсыры-дыр. Ынчангаш ишке эргежок херек тех чаалап алыр дээш демисе

Айлаң МО

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың июль 15-те хүлээп алган

4 чүүл. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи

Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң албан-дужаалын Тыва Республикага уругларның, политиктиг, культурлуг, социал-экономика эргелериниң, хосталганың болгаш хойлу езугаар эргелериниң күрүне камгалаарын күштелдирер сорулгалар-биле тургузар.

Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи уругнуң эргелериниң дугайында КНО-нуң Конвенция-кижиниң эргелериниң Бүгү-ниити декларациясында, кижиниң эргелериниң болгаш ол хосталгаларын камгалаарының Европелжи Конвенцияда, Россия Федерациязының Конституциясында, Россия Федерациязының болгаш Тыва Республикада хойлужулган болгаш нормативтиг уругнуң актыларында тодараттынган эргелерин, хосталгаларын болгаш уругнуң эрге-ажыктарын камгалаар. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң колгалары болза:

уругнуң бүрүзүн амыдыралга, кижизидилге, өөредилгезинге болгаш сайзыргазын хандыраар; уруглар-биле кызгадаашкынны, хайгаар чорукту, күчүлелди, каржы болгаш аажылаашкынны болдурбазы; уругларның эрге-ажыктарын эң-не экир хандыраар.

Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи бодунуң эргелерин боттандыраар, кандыг-үрүне органның болгаш албан-дужаалдыг кижилерге хамаарылга чок база отчеттавар.

Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң ажил-уулазын күрүне органның, тус чер ашкарылга органның, албан-дужаалдыг болгаш албан-дужаалдыг эргелерин боттандырып турары уругнуң эргелерин болгаш хойлу езугаар ажыктарын камгалаарының бары-биле немээр.

Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң колгалары болза:

республикага уругнуң хажыттыг эргелерин болгаш хойлу езугаар эргелерин камгалаарын, күрүне магадылаандыраар;

уругларның хажыттыг эргелерин ш хойлу езугаар эрге-ажыктарын тургузарына деткимче көргүзер;

уругларның ажалдазын, өөредилге ш кижизидилге чорудулгаларын, тың камгалаарын азы эмнээшкенин идирип турар өөредилге албан-дужаалдыг, кадык камгала албан-дужаалдыг хандырылганың болгаш өске-даа эргелериниң уругларның эргелерин турары дээш контролду боттандыраар;

күрүне органның, тус чер бот-башкарылга органның, албан-дужаалдыг эргелериниң, юридиктиг эргелиг эргелерин болгаш хамаатыларның уругларның эргелерин сагып турары дээш контролду боттандыраар;

хөй-ниитини, күрүне эрге-чагырга органы, тус чер бот-башкарылга органның албан-дужаалдыг кижилерин, юридиктиг эргелиг эргелерин болгаш хамаатыларның күчүлелден, ажылаашкынды, болгаш дерзини хамаарылгадан, кылаашкынды база хайгаарал чок чоруктан алаарының нарын айтыргаларына штирер;

хөй ажы-төлдүг болгаш уруг азыраан эргелерге күрүнең болгаш хөй-ниити деткимчезин хандыраарына дузаны берер;

берге амыдырал байдалдарында турар арның болгаш инвалид уругларның алырга, кижизидилгезинге болгаш илгезинге бүрүн байдалдары турарына деткимчени көргүзер;

уруглар албан-дужаалын доозуп турар, уругларның интернат соонда үдел-

гезинге болгаш чаа байдалга чаңчыгарына дузаны көргүзер;

9) уругларның эргелериниң болгаш хойлу езугаар эрге-ажыктарының дугайында, оларны камгалаарының хевирлериниң болгаш аргаларының дугайында уругларга база хөй-ниитиге хойлу-дүрүм билдингир кылдыр чырыдарын боттандыраар;

10) уругларга хойлу-дүрүм культуразын суртаалдаар, уругларның сагыш-сеткил болгаш мөзү-шынар, патриоттуг, культурлуг сайзыралына база хойлу-дүрүм талазы-биле кижизидилгезинге дузаны көргүзер;

11) өг-бүлелериниң, школаларның, өөредилге болгаш келдередилге албан-дужаалдыг, назы четпээннериниң хайгаарал чок чоруун болгаш хойлу-дүрүм үрээр чоруктарын профилактикалаар системаның албан-дужаалдыг кижизидилге болгаш өөредилге ажилдарын экижидеринге дузаны кадар;

12) уругларның эргелерин болгаш хойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаарын хойлужулган күүселдизин дээш контролду боттандыраар.

7. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи боду таңмалыг болгаш бодунуң долу эргезиниң адын бижээн база Тыва Республиканың Күрүне сүлдизин чураан бланкаларын, ол ышкаш хевирин, долдурарының база ону тыпсырының чурумун Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) доктаадыр, албан-дужаалын бергенин шындалгалыг болур.

2 чүүл. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң албан-дужаалына кандидатка негелделер

Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи кылдыр 35 хар назы четкен, хөй-ниитиниң мурнунга ат-алдарлыг, чаштарын айтыргаларының талазы-биле билиг болгаш уругнуң эргелерин база хойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле арга-дуржулгалыг, Тыва Республиканың девискээринде доктаамал чурттап турар Россия Федерациязының хамаатызы томуйлаттырган бооп болур.

3 чүүл. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң албан-дужаалга томуйлаары

1. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчини албан-дужаалга Тыва Республиканың Баштыңының - Чазааның Даргазының саналда киригени-биле Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) томуйлаар болгаш албан-дужаалдан хостаар.

2. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчини албан-дужаалга беш чыл хуусаада томуйлаар.

3. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчини Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизи) хуралына дараазында уткалыг даңгыракты берген үеден эгелеп албан-дужаалын ээлээн деп санаар: "Уругларның эргелерин, хосталгаларын болгаш хойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаарын, уругнуң эргелериниң дугайында КНО-нуң Конвенция-зын, Россия Федерациязының Конституция-зын, федералдыг хойлужулгаларын, Тыва Республиканың Конституция-зын болгаш Тыва Республиканың хойлужулгаларын, чөптүг чорукту болгаш арын-нуурнуң санал-оналын удуртулга болдурбушаан, бодунуң хүлээлгелериниң ак сеткилдиг күүседирин даңгырагладым".

Даңгыракты Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчини албан-дужаалына томуйлаан соонда, дораан бээр.

4. Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчини албан-дужаалына томуйлаарының дугайында доктаалды Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгөн хүнден эгелээш, 30 хонуктан орайтатпайн, азы Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң бүрүн эргелерин хуусаа бетинде соксаткан хүнден эгелээш, 60 хонуктан орай эвесе, хүлээп алыр.

4 чүүл. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң албан-дужаалын боттандыраарының негелделери

1. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалын ээлэп ажилдаар.

2. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң магадылалдарын Тыва Республиканың хойлулары-биле база өске-даа нормативтиг хойлу-дүрүм актылары-биле доктаадыр.

3. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиге Тыва Республиканың күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилериниң хойлужулган-биле доктааткан кызыгаарлары хамааржыр.

4. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи өске күрүне болгаш муниципалдыг албан-дужаалдар, күрүне азы муниципалдыг албанның албан-дужаалдарын ээлес, башкылаашкын, эртем база өске чогаадыкчы ажил-чорудулгадан аңгыда, өске төлевирлиг ажилдар кылбас.

Ынчан башкылаашкын, эртем болгаш өске-даа чогаадыкчы ажил-чорудулга, бир эвес Россия Федерациязының бүгү-делегей керээлери-биле азы Россия Федерациязының хойлужулгалары-биле өске чүүл көрдүмзүн болза, чүгле даштыкы күрүнелериниң, бүгү-делегей база даштыкы организацияларын, даштыкы хамаатыларның база хамааты эрге чок кижилериниң акша-хөрөңгилери-биле акшаландырткан бооп болбас.

5. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи, бир эвес Россия Федерациязының бүгү-делегей керээлери-биле азы Россия Федерациязының хойлужулгалары-биле өске чүүл көрдүмзүн болза, башкарылга органның, ажаал-тежээл азы хайгаарал чөвүлелдериниң, даштыкы коммерция эвес чазакты болбайн турар организацияларның органның база Россия Федерациязының девискээринде ажилдап турар оларның структурлуг кезектериниң составынче кирип болбас.

6. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи политиктиг партияларның болгаш өске-даа политиктиг хөй-ниити каттыжышкынының кежигүнү бооп болбас.

7. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи, ооң эрге-байдалы-биле дүүшпес ажил-чорудулгазын, албан-дужаалга кирген хүнүнден эгелээш, 10 хонуктан орайтатпайн, соксадыр хүлээлгелиг.

5 чүүл. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң бүрүн эргелерин соксадыр

1. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң бүрүн эргелери Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле чаа төлээлекчиниң албан-дужаалга кирген үезинден эгелеп соксаар.

2. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң бүрүн эргелерин дараазында таварылгаларда хуусаа бетинде соксадыр:

1) Россия Федерациязының субъектизиниң күрүне албан-дужаалдарын ээлеп турар кижилерге федералдыг хойлужулгалар-биле база Тыва Республиканың хойлужулгалары-биле доктааттыг кызыгаарларны болгаш хоругдаашкыннары сагываанда, ооң иштинде ооң эрге-байдалы-биле дүүшпес ажилды кылганда;

2) Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиге хамаарыштыр судтуң буруудаткан иштели, чок болза аңаа хамаарыштыр эмчиниң албадалдыг хемчеглерин хүлээп алырының дугайында судтуң иштинде хойлу езугаар күштүг болуп киргенде; Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчини харысалга онаап болуру кызыгаарлыг, азы болза харысалга онаап болбас деп санаарының дугайында судтуң иштинде күштүг болуп киргенде;

3) Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи бодунуң бүрүн эргелерин дүжүрериниң дугайында бижимел билдиришкенин киригенде;

4) Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи Россия Федерациязының хамаатызы эргезин чидиргенде

азы Россия Федерациязының база Тыва Республиканың девискээринден дашкаар доктаамал чурттап турар черинче үнүп чорутканда;

5) Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи кадының байдалы-биле азы өске-даа чылдагааннар-биле үр үеде (үш ай улаштыр) бодунуң хүлээлгелерин күүседир аргазы чок болганда;

6) Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң ис чок чиктен деп санаарының дугайында азы ону өлген деп чарлаарының дугайында судтуң иштинде хойлу езугаар күштүг болуп киргенде;

7) Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчи өлгенде.

3. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң бүрүн эргелерин Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) доктаалын хүлээп алган үеден эгелеп соксаан деп санаар.

4. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) бүрүн эргелериниң хуусаазы төнгөн, база ол ышкаш ону таратканы Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң бүрүн эргелерин соксадырына салдар болбас.

6 чүүл. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң бүрүн эргелери

1. Тыва Республикада Уругнуң эргелериниң талазы-биле төлээлекчиниң бүрүн эргелеринче дараазында чүүлдер кирер:

1) республикага уругларның эргелерин болгаш хойлу езугаар эрге-ажыктарын сагып турары дээш контролду боттандыраар, ооң иштинде:

уругларның ажаалга карактаашкынын, өөредилге болгаш кижизидилге чорудулгаларын, оларны камгалаарын азы эмнээшкенин боттандырып турар өөредилге, тускай өөредилге-кижизидилге албан-дужаалдыг, кадык камгала албан-дужаалдыг берип турар социал ачы-дузаларының федералдыг хойлужулгалары болгаш Тыва Республиканың хойлужулгаларының негелделеринге дүгжүп турары дээш контролду; назы четпээннериниң хайгаарал чок чоруун болгаш хойлу-дүрүм үрээр чоруун профилактикалаар системаның органның болгаш албан-дужаалдыг ажил-чорудулгазы дээш контролду;

күрүне эрге-чагырга органнын, тус чер бот-башкарылга органнын, албан-дужаалдыг кижилерин, юридиктиг эргелиг эргелерин болгаш хамаатыларны контролдаар;

2) күрүне эрге-чагырга органнын, тус чер бот-башкарылга органнын, албан-дужаалдыг кижилерин, юридиктиг эргелиг эргелерин болгаш хамаатыларны чагаа-бижиктеринде база массалыг информация чепсектериниң медээлеринде уругларның эргелерин болгаш хойлу езугаар эрге-ажыктарын хандыраар болгаш камгалаар айтыргалар талазы-биле бар медээлерин чыырын база анализтээр боттандыраар;

3) уругларның эргелерин болгаш хойлу езугаар эрге-ажыктарын хажыдып турарының дугайында айтыргаларны сайгарып көөрү-биле Тыва Республиканың Баштыңының - Чазааның Даргазынче, Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентизинче), Тыва Республиканың прокурорунче база өске-даа төлээлеттирген органнарже кирири;

4) уругларның эргелерин болгаш хойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле республикада күрүне органнын, тус чер бот-башкарылга органнын, албан-дужаалдыг кижилерин, юридиктиг эргелиг эргелерин болгаш хамаатыларның ажил-чорудулгазын дүүштүрерин боттандыраар;

5) уругларның эргелериниң болгаш хойлу езугаар эрге-ажыктарының дугайында республикада ажилдап турар хойлужулган мониторингизин, уругларның эргелеринге болгаш хойлу езугаар эрге-ажыктарына дээп турар Тыва Республиканың хойлуларын болгаш нормативтиг хойлу-дүрүм актыларын ажилдап кылырының дугайында саналдарны кирири;

6) хамаатыларның хүлээп алышынын, уругларның эргелеринге болгаш хойлу езугаар эрге-ажыктарына хамааржып турар чагаа-бижиктерин сайгарып көөрүн болгаш медээлериниң хыналдазын боттандыраар;

(Уланчызы 4-кү арында).

(Топчуз. Эгези 3-кү арында).

7) уругларның эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын хажыткан фактыларның дугайында дыңнадыгларны болгаш чагаа-бижиктерни хынаары (боду азы бүрүн эргелиг күрүне органны-биле, албан-дужаалдыг кижилер азы күрүне албан-хаакчылары-биле кады);

8) уругларга, ол ышкаш оларның хоойлу езугаар төлээлеринге уругларның эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаар айтырыглар талазы-биле халас консультацияны база өске-даа юридиктиг дузаны көргүзери;

9) уруглар-биле, база ол ышкаш оларның хоойлу езугаар төлээлеринин, бир талазында, база өске талазында, күрүне эрге-чагырга органнының, тус чер бот-башкарылга органнының болгаш оларның албан-дужаалдыг кижилеринин, хомудал кирип турар организацияларның аразында, база ол ышкаш уруглар-биле, бир талазында, база өске талазында, оларның хоойлу езугаар төлээлеринин аразында маргылдааларны медиативтиг таарыштыры;

10) республикага уругларның эргелеринин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарының дугайында медээлер бар парлалга чыындиларын үндүрери;

11) Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле көрдүнгөн өске-даа бүрүн эргелерни боттандыраар.

2. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи бодунуң ажыл-чорудулгазының айтырыгларының талазы-биле күрүне органнынче, тус чер бот-башкарылга органнынче, организацияларже, албан-дужаалдыг кижилерже, юридиктиг эргелиг черлерже болгаш хуу кижилерже илеткелдерни, тускай илеткелдерни, түңнелдерни, саналдарны болгаш делеглерни чорудар эргелиг.

3. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи чагаа бижээн болгаш уругларның эргелерин, хосталгаларын болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаары-биле холбаштыр аңаа билдирген апарган, өске-даа кижилериниң хуу амыдыралының дугайында медээлерни чарлап тарадыр эргези чок.

7 чүүл. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин илеткел

1. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи календарлыг чыл төнгөн соонда Тыва Республиканың Баштыны - Чазааның Даргазынче, Тыва Республиканың Дээди Хуралынче (парламентизинче), Тыва Республиканың прокурорунче, Тыва Республиканың Хөй-ниити палатасынче база Россия Федерациязының Президентизинин чанында Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи бодунуң ажыл-чорудулгазының дугайында, республикада уругнуң эргелери, болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктары сагыттынып база камгалаттынып турарының дугайында илеткелди чорудар.

2. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи Тыва Республиканың Дээди Хуралын (парламентизинин) хуралына чыл санында илеткелди бээр.

3. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин чыл санының илеткелди албан-езузу-биле "Шын" болгаш "Тувинская правда" солуннарга парлап үндүрер база оон Интернет четкизинде сайтызынга салыр ужурлуг.

4. Уругнуң эргелерин, хосталгаларын болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын сагырының чамдык айтырыгларының талазы-биле Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи бо чүүлдүн 1-ги кезээнде айтыкан кижилерже тускай илеткелдерни чорудар.

5. Уругларның эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын каржызы-биле, дес-дараалаштыр азы массалы-биле хажытканын илереткен таварылгада, Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи Тыва Республиканың Дээди Хуралын (парламентизинин), Тыва Республиканың Чазааның хуралдарына тускай илеткелди кылып, чүве чугаалаар эргелиг.

8 чүүл. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин чагаа-бижиктерни көөрүнүн чуруму

1. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи уругнуң эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын хажытканының дугайында бижиктерни 2006 чылдың май 2-де № 59-ФХ "Россия

Федерациязының хамаатыларының чагаа-бижиктерин көөрүнүн чурумунуң дугайында" Федералдыг хоойлу-биле база бо Хоойлу-биле көрдүнгөн чурум езугаар сайгарып көөр.

Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи билдиришкенин юридиктиг эргелиг чер азы хамааты, оон иштинде 18 хар назы четпээн уруглар кирип болур.

2. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи кириген билдиришкениге билдиришкенин ээзинин фамилиязы, ады, адазының ады база оон адреси, күрүне органының, тус чер бот-башкарылга органының, организацияның ады, албан-дужаалдыг кижинин фамилиязы, ады, адазының ады, кымнарның кылган ажылы азы ажыл кылбааны хомудаттынып турарыл, албан турар, билдиришкенин ээзинин бодалы-биле уругнуң эргелерин, хосталгаларын болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын хажытканын илереткен ажылдарны кылганы азы ажыл кылбааны, алыс утказының аайы-биле, кирип турар ужурлуг.

Билдиришкениге билдиришкенин ээзинин негелделерин бадыткап турар документи-лерин болгаш өске-даа бадыткалдарның хоолгаларын кожар.

Бо чүүлдүн негелделери 18 хар назы четпээн уругларның дорт кириген билдиришкенинче хамаарыштыр тарава.

3. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи билдиришкенин апарган, өске-даа бижиктеринин эргелиг болур: ону көөр кылдыр хүлээп алыр;

билдиришкениге кирген хомудалдың алыс утказының талазы-биле Тыва Республиканың күрүне органнынче, тус чер бот-башкарылга органнынче, организацияларже болгаш албан-дужаалдыг кижилерже, харыылаар айтырының иштинге шийтпирлээр кылдыр, дамчыдар;

билдиришкенин ээзинге, уругнуң хажыттыг эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаары-биле ажылга болур кылдыр сүмелээр;

билдиришкенин көөр кылдыр хүлээп алырында, ойталап турарының чылдагаанын айтыканы-биле, ойталаар эргелиг.

4. Медээде азы билдиришкениге уругнуң эргелерин хажытканының демдектери илереттинген таварылгада, Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи хыналданы чорударын организастаар.

Эргежок чугула таварылгада, Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи хыналда чорудары-биле Тыва Республиканың күрескчи эрге-чагырга органнының болгаш тус чер бот-башкарылга органнының төлээлерин кириштирер.

5. Хыналда чорудуп турда, Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи дараазында эргелерлиг болур:

1) Тыва Республиканың девискээринде күрүне эрге-чагырга органнынга, тус чер бот-башкарылга органнынга, албан-дужаалдыг кижилерже, юридиктиг эргелиг черлерже болгаш хуу кижилерже баар;

2) күрүне эрге-чагырганың органнынча, тус чер бот-башкарылга органнынча, албан-дужаалдыг кижилерден, юридиктиг эргелиг черлерден болгаш хуу кижилерден билдиришкенин сайгарып көөрү-биле эргежок чугула материалдарны айтырар болгаш алыр;

3) күрүне эрге-чагырга органнының, тус чер бот-башкарылга органнының албан-дужаалдыг кижилеринин, күрүнениң хамааты албан-хаакчыларының, муниципалдыг албан-хаакчыларның база хамаатыларның, билдиришкенин сайгарып көөрүп турар үеде тодарадыр ужурлуг бижимел болгаш аас-биле тайылбырларын алыр;

4) уруглар-биле ужуражылгаларны болгаш чугаалажышкыннары чорудар, болдунар шаа-биле, билдиришкенин ээзи-биле база саналдары удур болуп турар кижилер-биле ужуражып дужаарының хемчеглерин алыр;

5) шийтпирлеринге азы ажылдарына (ажыл кылбаанынга) хомудал кириген күрүне эрге-чагырга органнынга, тус чер бот-башкарылга органнынга, албан-дужаалдыг кижилерге бар-ла арганы бээр, хыналда чорудуп турда, сайгаржылгага таваржып болур кандыг-даа айтырыглар талазы-биле бижимел тайылбырны бээр;

6) бүрүн эргелиг органныга экспертизалар эрттирерин база билдиришкенин көөрүп турар үеде, сайгаржылгага таваржып болур айтырыглар талазы-биле түңнелдерни белеткээрин дагзыр;

7) берге амыдырал байдалында турар өскүс уругларның болгаш ада-иелеринин хайгааралы чок арткан, өөредилге организацияларында, эмнелге организацияларында, оон иштинде өскүс уругларга болгаш ада-иезинин хайгааралы чок арткан уругларга социал ачы-дуза чедирип турар организацияларда, азы өске-даа организацияларда чыттырган уругларның ажаалда-каракташкынының, кижизидилгезинин болгаш сайзыралының байдалдары-биле таныжар эргелиг болур.

6. Уругларның эргелерин хажытканының дугайында билдиришкенин сайгарып көргенин түңнелдери-биле Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи дараазында эргелиг:

1) билдиришкенин ээзинге уругнуң эргелерин камгалаарының аргаларының дугайында юридиктиг консультацияны сүмелээр;

2) бүрүн эргелиг күрүне органнынче, шийтпирлеринде азы кылган ажылдарында (ажыл кылбаанында) уругларның эргелерин болгаш хосталгаларын үрээнинин демдектери көрдүнүп турар албан-дужаалдыг кижилерге хамаарыштыр дисциплинарлыг азы административтиг азы кеземче херээн оттурарының дугайында делег билдиришкенин кириер;

3) күрүне органнынче, тус чер бот-башкарылга органнынче, албан-дужаалдыг кижилерже уругнуң эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын хандыраарының болгаш камгалаарының механизм экижидеринин дугайында саналдарны кириер;

4) шийтпирлеринде азы ажылдарында (ажыл кылбааны) уругнуң эргелеринин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарының хажыдышкыннары бар деп көрүп турар күрүне органнынче, тус чер бот-башкарылга органнынче, албан-дужаалдыг кижилерже, юридиктиг эргелиг черлерже болгаш хамаатыларже уругнуң эргелеринин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарының хажыдышкыннарын катап тургузарының болгаш моон соңгаар ындыг хажыдышкыннары болдурбазының талазы-биле сүмелер кириген түңнел бижикти чорудар.

7. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи билдиришкенин көргенин түңнелдеринин дугайында билдиришкенин ээзинге үжен хонук дургузунда дыңнадыр хүлээлгелиг.

9 чүүл. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин күрүне органны, тус чер бот-башкарылга органны, албан черлери, өске-даа организациялар болгаш кижилер-биле удур-дидир харылзаазы

1. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи бодунуң даалгаларын үр-түңнелдиг кылдыр боттандыраар сорулгалар-биле күрүнениң эрге-чагырга органны-биле, Тыва Республикада Кижинин эргелеринин талазы-биле төлээлекчи-биле, тус чер бот-башкарылга органны-биле, албан черлери-биле, албан-дужаалдыг кижилер-биле, күрүне болгаш муниципалдыг албан-хаакчылар-биле, уругнуң эргелерин болгаш хосталгаларын хандыраар база камгалаары дээш харыы-салгалыг ажылдакчылар-биле, хөй-ниити каттыжышкыннары-биле база өске-даа организациялар-биле удур-дидир харылзаалыг болур.

2. Хыналда чорудуп турар күрүнениң эрге-чагырга органнының, тус чер бот-башкарылга органнының, бүдүрүлгелерин, албан черлеринин болгаш өнчүнүң бүгү хевирлеринин организацияларының удуртукчулары эргежок чугула деткимчени көргүзүр, Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин дилээни езугаар оон бүрүн эргелерин боттандыраарына эргежок чугула тайылбырларны, медээлерни, материалдарны болгаш документи-лерни бээр хүлээлгелиг.

3. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин уругнуң эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын камгалаар талазы-биле бооп болгу дег болгаш эргежок чугула хемчеглерге хамаарыштыр сүмелер кириген түңнелдерин алган күрүне органны, тус чер бот-башкарылга органны, албан-дужаалдыг кижилер, юридиктиг эргелиг черлер болгаш хамаатылар ийи неделя хуусаада ону көөр болгаш хүлээп алган хемчеглеринин дугайында бижимел хевир-биле дыңнадыр хүлээлгелиг.

Бир эвес Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин сүмелери күөсеттинмээн

таварылгада, харыызынга ону күөсеттинин чылдагаанын айтыкан барымдаага ужурлуг.

Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи оларның салдын айтырыгларын көөр болгаш сайгарып чыгарып үеде дорт киржир эргелиг болур. Түңнелдери-биле Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи үезинин база болур черинин дугайында аңаа надыгны үш хонук бурунгаар алган турар.

4. Федералдыг күрүне органнынча, уругнуң эргелерин болгаш хоойлу езугаар эрге-ажыктарын хажыткан таварылгада, Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи Россия Федерациязының Кижинин эргелеринин талазы-биле төлээлекчи, Россия Федерациязының Президентизинин чанында уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи база күрүне эрге-ажык-газының өске-даа федералдыг органнынга айтырыгны тургузар.

5. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин шийтпирлеринге салдар чедирер сорулга-биле, ажыл-чорудулгазынга холгаарлап киржи бо Хоойлу-биле доктааткан хүлээлгелер албан-дужаалдыг кижилерин күөсеттин оон-биле дегне Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин ажыл-чорудулгазы өске-даа хевир-биле шоптык кадар бол Тыва Республиканың хоойлужудулгазы дүүштүр харыысалгага онаажыр.

10 чүүл. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин аппараты

1. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин муруну салдыг сорулгаларны боттандыраары-биле база оон ажыл-чорудулгазын хандыраары-биле Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи оралакчызында, инспектордан тургустунган Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин аппарат тургузар (моон ыңай - аппарат дээр).

2. Аппарат Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин ажыл-чорудулгазының юридиктиг, организация, эртем-аналитиктиг, медээ-справлыг болгаш өске-даа хандырылга боттандыраар.

3. Аппарат юридиктиг эргелиг чер эргелерлиг база казначейство органнынга агар саннарлыг болгаш хоойлужудулга-боттандыраар чурум езугаар чээли организацияларда агар саннарлыг, Тыва Республиканың күрүне органы болур.

4. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи:

1) аппарат ажылдакчыларына хамарыштыр хөлезилекчинин төлээзи болур;

2) аппараттын ажыл-чорудулгазын удуртуп болгаш оон дугайында дүрүм бадылаар;

3) республика бюджет-биле доктааткан акша-хөреңгилерин иштинге бюджет сметын боду ажылдап кылыр болгаш күөсед;

4) аппараттын ажыл-чорудулгазын өске-даа айтырыгларын шийтпирлээр.

5. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин болгаш оон аппаратының ажыл-чорудулгазының акшаландырышкынынга акша-хөреңгилер Тыва Республиканың бюджетинге ангадуур-биле көөр.

6. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчиге база оон аппаратынга, оларның ажыл-чорудулгазын боттандыраары-биле быжылгаан эргежок чугула эт-хөреңги оларның оператив башкарылгазынга турар болгаш Тыва Республиканың күрүне өнчүзү болур.

11 чүүл. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин хөй-ниити дузалакчылары

1. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи хөй-ниити эгелээшкенинде ажылдап турар дузалакчыларлыг болур эргелиг.

2. Хөй-ниити эгелээшкенинде ажылдап турар дузалакчыларның дугайында дүрүм Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчи бадылаар.

3. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин хөй-ниити эгелээшкенинде ажылдап турар дузалакчыларынга чогуур шынзылгаларны тыпсыр.

12 чүүл. Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин чанында Хөй-ниитинин эксперт чөвүлү

1. Консультация дузазын көргүзери-биле Тыва Республикада Уругнуң эргелеринин

иле төлээлекчинин чанынга уругнун инге, хосталгаларына болгаш эзуугаар эрге-ажыктарына хамаарыштыр талазы-биле, ол та хамаарыштыр эргежок чугула специалистерден тургустунган, Хөй-эксперт чөвүлелин тургузуп болур. Ий-ниитинин эксперт чөвүлелинин да дүрүмнү болгаш оон составын спубликада Уругнун эргелеринин иле төлээлекчи бадылаар.

Тыва Республикада Уругнун эргелеринин талазы-биле лекчинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун лээп алганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың мдык хоойлужудулгалар актыларыче өскерилгелер кириеринин дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың июль 15-те хүлээп алган

ылдың апрель 4-те № 515 ДХ-1 "Тыва иканың күрүне албан-дужаал-данзызынын дугайында" Тыва иканың Хоойлузунга («Шын», 2011 апрель 9-та; «Тувинская правда», 2011 апрель 12-де) Тыва Республиканың лбан-дужаалдарынын данзызынга спубликада Кижинин эргелеринин биле төлээлекчи" деп одуругнун Тыва Республикада Уругнун эргеталазы-биле төлээлекчи" деп оду-изэри-биле, өскерилгени кириер.

ылдың июль 6-да № 1889 УХ-1 "Тыва иканың күрүне албан-дужаалдарын Тыва Республиканың күрүнениң албанынын албан-дужаалдарын ээр кижилеринин акша-шалыңынын тал акшазынын дугайында" Тыва иканың Хоойлузунга («Шын», 2006 июль 8-те; 2007 чылдың июнь 5-те;

Тыва Республикага инвестиция ажил-чорудулгазынын ында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың июль 15-те хүлээп алган

ылдың декабрь 29-та № 1171 УХ-1 спубликага инвестиция ажил-чору-ын дугайында" Тыва Республика-лузунга («Тувинская правда», 2004 декабрь 31-де; 2005 чылдың декабрь 17 чылдың июнь 16-да, август 2-де; дың июнь 23-те, ноябрь 17-де; 2010 март 18-те; 2011 чылдың апрель 12-те, 2005 чылдың ноябрь 29-та; 2007 июнь 5-те, август 23-те; 2009 чылдың те, ноябрь 10-да; 2010 чылдың март 11 чылдың апрель 9-та) дараазында

13 чүүл. Бо Хоойлунун күштүг болуп кириер
Бо Хоойлу ону албан-эзуу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2011 чылдың июль 31
№ 808 ДХ-1

2009 чылдың апрель 21-де, июль 28-те; 2010 чылдың январь 19-та; «Тувинская правда», 2006 чылдың август 2-де; 2007 чылдың июнь 7-де, июль 5-те; 2008 чылдың январь 10-да, январь 15-те; 2009 чылдың апрель 24-те, август 1-де; 2010 чылдың февраль 11-де) 1-ги капсырылгада "Тыва Республиканың Улуг Хуралынын Хоойлужудулга палатазынын комитетинин (комиссиязынын) даргазы 4825,2" деп турушту дараазында эдилге-биле бижип, өскерилгени кириер:
"Тыва Республикада Уругнун эргелери-нин талазы-биле төлээлекчи 3791,2".

3 чүүл
Бо Хоойлу ону албан-эзуу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болур.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2011 чылдың июль 31
№ 814 ДХ-1.

3) 10-гу чүүлдүн 2-ги кезээнде "республиканың" деп сөстүн соонга ", ведомствонун" деп сөстү немээр.

2 чүүл
Бо Хоойлу ону албан-эзуу-биле парлаан

«Тыва Республиканың күрүне магадылалдарын тыпсырынын чурумунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириеринин дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың июль 15-те хүлээп алган

1 чүүл
2010 чылдың декабрь 31-де № 279 ДХ-1 "Тыва Республиканың күрүне магадылалдарын тыпсырынын чурумунун дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга («Шын», 2011 чылдың январь 13-те; «Тувинская правда», 2011 чылдың январь 26-да) дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 1-ги чүүлдүн 2-ги кезээнде "Тыва Республиканың девискээринде" деп сөстөрүн соонга "азы Тыва Республиканың девискээринде үндүрүг органында учетта турар аңгы салбырлыг," деп сөстөрни немээр;
2) 2-ги чүүлдүн 2-ги кезээн күжүн чидирген деп санаар;
3) 3-кү чүүлдүн 2-ги кезээн күжүн чидирген деп санаар;
4) 4-кү чүүлге дараазында уткалыг 10-гу кезекти немээр:

хүнден күштүг болуп кирер.
Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2011 чылдың июль 31
№ 817 ДХ-1.

"10. Коммерцияга хамаарышпас байдалдыг магадылалдыг таварылга болганын-дан тывылган когаралды эгидер талазы-биле хүлээлгени хандыраарынын күрүне магадылалын тывысканда, а ол ышкаш күрүне магадылалын тывысканда магадылакчынын төлекчиге эгидер кылдыр тургускан негел-дези чок болза, төлекчинин саң-хөө байдалынын анализин кылбас".

2 чүүл
Бо Хоойлу ону албан-эзуу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2011 чылдың июль 29
№ 820 ДХ-1.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОНСТИТУЦИЯ ХООЙЛУЗУ

«Тыва Республикада Уругнун эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун хүлээп алганы-биле холбаштыр Тыва Республиканың конституция хоойлуларынын чамдык дүрүмнерин күжүн чидирген деп санаарынын дугайында

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (парламентизи) 2011 чылдың июль 15-те хүлээп алган

1 чүүл
Дараазында чүүлдерни күжүн чидирген деп санаар:
1) 1999 чылдың июнь 30-де № 250 "Тыва Республикада Уругнун эргелеринин талазы-биле төлээлекчинин дугайында" Тыва Республиканың Конституция хоойлузунун III' эгезин («Тувинская правда», 1999 чылдың ноябрь 23-те; 2000 чылдың июль 20-де; 2011 чылдың январь 26-да; «Шын», 2008 чылдың апрель 8-те; 2010 чылдың декабрь 28-те; Тыва Республиканың хоойлужудулгаларынын чыындызы, 2001 чыл, № 1, 55 чүүл; № 2, 113 чүүл);
2) 2010 чылдың декабрь 20-де № 153 ДХ-1 "Тыва Республикада Уругнун эргелери-

нин талазы-биле төлээлекчинин дугайында" Тыва Республиканың Конституция хоойлу-зунун 1-ги чүүлүнүн 14-кү пунктузун («Шын», 2010 чылдың декабрь 28-те; «Тувинская правда», 2011 чылдың январь 26-да).

2 чүүл
Бо Конституция хоойлузу ону албан-эзуу-биле парлаан хүнүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2011 чылдың июль 31
№ 811 ДХ-1.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың эптештирилге судьяларынын шынзылга бижиктерин тыпсырынын чурумун бадылаарынын дугайында

ылдың июнь 26-да Россия Фе-зынын "Россия Федерациязынын ынын эрге-байдалынын дугайында" Хоойлузунун 21 чүүлүнүн 3 кезээнге, дың ноябрь 4-те Тыва Республика-ва Республикада эптештирилге ынын дугайында" №363 Конститу-лузунун 8 чүүлүнүн 3 кезээнге доктаадырым болза:
ва Республиканың эптештирилге ынын шынзылга бижиктерин ынын чурумун бадылаар.
ыва Республиканың Чазанын ын Канцеляриязынга болгаш Тыва иканың Чазаның Аппарадынга:
Республиканың эптештирилге

судьяларынын шынзылга бижиктерин белеткеп тура, бо Чарлыкты удуртулга болдурар;

Тыва Республиканың эптештирилге судьяларынга бо Чарлыктын күштүг болуп кирген үезинге чедир тывыскан шынзылга бижиктерин 2011 чылдың дургузунда солуурун боттандыраар.

3. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.
Кызыл хоорай
2011 чылдың август 8
№ 112

Тыва Республиканың Чазаның Даргазынын 2011 чылдың август 8-те №112 Чарлы-биле бадылаан

Республиканың эптештирилге судьяларынын шынзылга бижиктерин тыпсырынын чуруму

рум 1992 чылдың июнь 26-да Россия ызынын "Россия Федерациязынын ынын эрге-байдалынын дугайында" Хоойлузунун 21 чүүлүнүн 3 кезээнге, дың ноябрь 4-те Тыва Республика-ва Республикада эптештирилге ынын дугайында" №363 Конститу-лузунун 8 чүүлүнүн 3 кезээнге ажилдап кылдырган болгаш Тыва

Республиканың эптештирилге судьяларынын (моон соңгаар — эптештирилге судьялары дээр) шынзылга бижиктерин белеткээринин, долдурарынын, тыпсырынын болгаш учеду-нун чорудулгаларын башкарып турар.

1. Эптештирилге судьязынын шынзыл-га бижинини ниити негелделери

1. Тыва Республиканың эптештирилге судьязынын шынзылга бижий дээр-Тыва

Республиканың эптештирилге судьязынын (моон соңгаар-эптештирилге судьязы дээр) эрге-байдалын бадыткап турар документ болур.

2. Эптештирилге судьязынын шынзылга бижин эптештирилге судьязынын бүрүн эргелеринин хуусаазында тыпсыр.

3. Эптештирилге судьязынын шынзылга бижинин хевир-майыын болгаш бижимелин бо чурумнун 1 болгаш 2 капсырылгаларында айыпкан.

4. Эптештирилге судьязынын фото-чурук чок болгаш бо чурумда доктаадып тургускан эргежок чугула бижимелдер кылдынмаан, эдип каапкан, а ол ышкаш бо чурумда көрдүмнүн чүүлдер кириген шынзылга бижин күш чок деп санаар.

II. Эптештирилге судьязынын шын-зылга бижин белеткээр, долдурары болгаш учеттаары

5. Эптештирилге судьяларынын шынзыл-га бижиктерин Тыва Республиканың Чазанын Даргазынын Канцеляриязы болгаш Тыва Республиканың Чазанын Аппарады бо чу-румнун негелделерин барымдаалап тургаш белеткээр.

6. Эптештирилге судьяларынын шынзыл-га бижиктерин эптештирилге судьязы албан-дужаалга Тыва Республиканың Дээди Ху-ралы (парламентизи) томуйлаан хүнден 20 хонуктун дургузунда долдурарын Тыва Рес-публиканың Чазанын Даргазынын Канцеля-риязынын болгаш Тыва Республиканың Чазанын Аппарадынын Күрүне албанынын, кадр политиказынын болгаш күрүне шаңнал-

дарынын эргелели (моон соңгаар-күрүне албанынын эргелели дээр) боттандыраар.

7. Эптештирилге судьяларынга тывыскан шынзылга бижиктеринин учедун күрүне албанынын эргелели боттандыраар.

III. Эптештирилге судьязынын шын-зылгазынга ат салырынын болгаш тып-сырынын чуруму

8. Эптештирилге судьязынын шынзылга бижинге Тыва Республиканың Баштыңы-Чазанын Даргазы ат салыр.

9. Бир дугаар томуйлаткан эптештирилге судьязынга шынзылга бижикти оон Тыва Республиканың Дээди Хуралынын (парла-ментизинин) мурнунга даңгырак хүлээп алган соонда Тыва Республиканың Баштыңы-Чазанын Даргазы, азы оон даасканын эзу-гаар албан-дужаалдыг өске кижы тыпсыр.

10. Эптештирилге судьязын база катеп азы улаштыр томуйлаанда, а ол ышкаш эп-тештирилге судьязын өске суд участогунда шак ындыг албан-дужаалга томуйлаанда эптештирилге судьязынын шынзылга бижин эптештирилге судьязынга Тыва Республи-канын Баштыңы-Чазанын Даргазы, азы оон даасканын эзуугаар албан-дужаалдыг өске кижы тыпсыр.

IV. Эптештирилге судьязынын шын-зылга бижин солуурунун чуруму

11. Эптештирилге судьязынын шынзылга бижин эптештирилге судьязынын фамилия-зы, ады азы адазанын ады өскерилген тава-рылгада, а ол ышкаш шынзылга бижикти чидиргенде азы ол шынзылга бижик эдилээр

(Уланчызы 6-гы арында).

2. Тыва Республиканың Кадыкы
болгаш социал хөгжүлдө яамызын
Республиканың Саң-хөө яамызын
хуусаада тускай сорулгалыг айытка
хөренгинин чарыгдалын бадытка
документилерни болгаш отчетту бз
Тыва Республиканың Чазаны
газының бирги оралакчызы Ш. К.

"Түннели" турушта "27780" деп саннарны идиг бээри
"37880" деп саннарны саннарны "11100" деп саннар-биле с

УЛУГ-АҢЧЫ — ТЫВА МААДЫР

Барымдаалыг тоожу

ызы. Эгези №85-90,
, 93 Шылда»).

урга баштай мал-чер
ийының эштежилгелери
1942 чылдан эгелеп
ган, ынаар кирген улус
нын, өңчү-хөргөзгүн, эт-
нып турган. Ада-чурттуң
ны эгелээнде, фронтуга
ыр ажылга Монгуш Нам-
биле Донгак Анайбаннның
бүлөзидепкейлиг кир-
мал-маганын ак сеткил-
тиилелге дээш берген.
ылда Солчурга "Комму-
рук" колхоз тургустуна
он мал ажылын эгелээ-
разынче база-ла олар
аштайгы 2-3 чылда чылгы
нар. Эрес-кежээ, шыда-
кту негээр бо ажил Нам-
а кончуг тааржыр турга-
кок. А оон соонда хойжу-
даш, кайызы-даа чырык
ончуг-мурнуг (улуг эр
992 чылда, а оон өөнүң
) чылда таалал болганнар)
еге чедир, ол буянның
салдынмааннар. Бо өг-
малчын стажы — барык
үс чыл. Чүгле сес чылын
адарган, арткан үеде
й кадарып чорааннар.

иннарның чуртталгазы да-
дагы чылдарның чедин-
н-даа, колхозтарны со-
козтарны-даа, тыва мал-
эң эки үе деп болур сай-
социализм дижир үени-
унистиг системаның буу-
ын-даа, Тыва Республика-
ажыл-агыйынга кончуг
тургустунушкун үезин-
тэрткен. Ажылындан сал-
малын малдап чораш-
ар-бергелерни ажып эр-
шкүлүг, чоргааранчыг үе-
а көрүп, алдар-атка-даа
р.

ылдарның эгезинден бээр
дургузунда элээди назын-
юдум оларны кыдыындан
жыл-амыдыралын чайгы
хайгаараар аас-кежиктиг
ен. Анайбан Одай-Сүрүң-
ни азырап каан кырган-
пчун Одай-Сүрүңовнаның
мазы болур дээрзин айып-
ай мен. Угбазының аарыг-
га Улаатай аржааны кон-
аар болган чүве-дир. Ын-
ырган-авам суг 1970 чыл-
ээш, каш чыл улаштыр
аржаанының чоогунга
аны, өө-биле көжүп кээп
оон назы-хары улгадып,
малын дужаалкан соонда,
ыг-даа көжүп кээри бер-
каш чыл улаштыр май-
ээп турдулар. Улаатай ар-
айлаг болур чер чүве. Оон
ызынга хөй аалдар чай-
Кырган-авам дуңмазы
анынга кээп хонар. Ам
арымга, оларның одарын
еп турган улус болду, чүге
эске малчыннарның мал
р черин, артында-ла эске
малчыны, кара туразында
ээрге, уjur-чурумга таа-
ла болгай.

бар-оол, Анайбан оларның
гай, бодаарымга, ол үеде
ерилгелиг, иштин каастаан
ер ховар турган боор. Ын-
дымче өглер эккеп хонду-
үлдө-мөөрей кылып турар
аа боттары ынчаар дерип
ал. Бир талазында, мурнак-

чы малчыннар, орден-медаль эди-
лекчилеринин өө ындыг болур
ужурлуг-даа турган боор. Дарга-
бошкалар, төптөн хүндүлүг аалчы-
лар, корреспондентилер бо-ла кээр
турган өг. Ынчан малчын кижиниң
ижи-даа, боду-даа хүндүткелдиг,
чуртталгазы-даа тодуг-догаа, бай-
шыырак болбазыкпе, ам ол
деңнелче чаа-ла катап үнүп бар
чыдар-дыр бис. Эске талазында,
ээлериниң черле алызындан арыг-
шеверин, кежээзин база көргүзүп
турары ол-дур ийин. Ол улуг даа-
авам өг иштин уругларынга хүнде
каш-даа катап аштап-ширбиткен
турар киж. От кыдыын суг болза
черле чүдөредип болбас дээр.

Монгуш Намбар-оол биле Дон-
гак Анайбан Күнзеңмаа дээр чаң-
гыс кыс уруглуг болган. Аржаан-
нап көжүп кээп турувуста, ол аңгы
чурттап турган. Оон уруглары Ла-
риса, Руслана, Володя шуут-ла
кырган-ачазы, кырган-авазының
уруглары болу берген, артында-ла
Намбар-ооловна, Намбар-оолович
дээр улус. Мээң кырган-авам база
дың чаңгыс уруглуг болган, авам
ол. Оон чогаалчы Владимир Серен-
оолду, угбам Вераны төрөлдөрдүн-
ден азырап алган, оон соонда мен
ол өгге өзүп келдим, оон улаштыр
эске уйруктары аңаа өскөн. Бо улуг
даа-авам суг база ындыг буянның,
аажок төлзүрүк улус чоржук. Олар
калгыжегге чедир, өөнге уруг-
дарының ажы-төлү: Өлзей, Буян,
Аяс... үргүлчү үзүк чок турар
чорду.

Оларның малчын амыдыралын
чуруп көргүзери дээр-ле Совет-
тиг Тываның мал ажыл-агыйының
чедишкиннериниң бичии делгел-
зин ажитканы-биле дөмей. Ол
чедишкиннер чылдың-на төктүп
кээп-ле турар. Шаңнал-мактал мы-
рыңай үзүлбес: совхоз, суму, рай-
йон, баштай область, оон респуб-
лика, эвилел чергелии-даа кээп-ле
турар, тодарадып ылгаар болза,
орден, медаль, Хүндүлел бижик-
тер, өртектиг белектер дээш баар.
Өгнүң дөрүндө хооларга, аптара-
жыгаштарга чүгле чамдыызы
сыңар.

Кайызы-даа эрес-кежээ, тура-
соруктуг. Чогуум өг-бүлө амыдыра-
лынга кадайы баштаар, аажок чу-
гаакыр, командалыксаар хөөнүг,
ашак хөй чүве ыттавас, одарга,
кажаага-ла үнү үнүп, иделкейи хө-
делир мындыг улус чораан. Улуг
малчын Намбар-оол дээр-ле орту-
мактан чавыс деп болур дурт-сын-
ныг, шала көксүмээр карактарлыг,
кызылзымаар-даа ышкаш шырай-
лыг, кадыр хавактыг, аажок эрес,
оду хып турар карактарлыг (ол-даа
өстүрүп каан сураглыг кырган-ача-
зын ылап дөзээни ол боор) — ты-
валар аразында бир тускай хевир-
лиг киж чүве. Анайбан Одай-Сү-
рүңовна кызыл чаактыг база-ла
кыптыгып чоруур карактарлыг,
бир-ле чүве сонугаанда азы бир-
ле кижини сургап, чагыг бергенде,
эдинче кирип чугаалаваан шаанда
оожургавас, дескелчогу, сонугу-
гаа кедергей. Совхоз малын хөйүнү
— 500-600 чедир — ап алып бол-
гаш, дузалакчы кадарчылыг-даа
турар-ла. Көргүзүглери үргүлчү
эки болур. Бир эвес аныяк дунгуш
хойлар ап алган чылында хураган
саны кызырлыг болза, кадайы ха-
лактап турар, ашак белен чүве ыт-
тавас, а келир чылын көөр болза,
көргүзүглери катап база бедий-
бээр. Чайгаар малы өзүчүл, белен

хоравас улус-тур ийин. Оон чажы-
ды анаа улустан артык ажылгырын-
да, кызымаанда, оон-биле черге-
лештир мал ажаар тускай билди-
билиг, мергежилдинде-ле турган
боор.

Бир мындыг таварылга угаа-
нымдан үнмес ийин. Ээлчеглиг чай
кээрге, Торгалыгың Хам-Дытта
чазаавыстан катап база-ла Улаатай-
ның хем аржаанынга майгының
чедип келдвис. Ынчан улус аңаа
кирбестеп эгелеп турган. Аржаан-
нап кирер үгекчигеш буступ калган,
чок деп болур. Майгын тип, шай
хайындырып турувуста кырган-
авамның Намбар күдээзи бо хал-
дып келди. Байдалды бичии када
өөрөнип көре каапкаш, шайлаан-
даа чүве чок, аъдын мунупкаш,
чаъстар соонда элээн терең чыткан
Улаатайны кеже чүткүткеш, ол ча-
рыктан хөй-ле хаактар кезип эккел-
ген соонда, үгекчигешти чаартып
туда-ла берди. Дем чаа "канчаар
чоор" деп чушкун дырбап турган
бодум дузалажып кириптим. Иелээн
бир шак безин четпээнде, шорга
ужунга чаа үгек чадырны ту-
дуптувус! Черле ындыг, кылыр дээ-
нин дораан бүдүрер, дузааргак ки-
жи дээрзин ыя ол таварылга безин
тода херечилеп турар-дыр, көр-
беспе.

Анайбан Одай-Сүрүңовна-биле
холбашкан бир таварылганы база
утпас-тыр мен. Ол чайын база-ла
азырап өстүрүп каан оглу Өлзей
өглөнип турган чүве. Чогуум кудазы
Өвүрге эртер деп турган, оон бе-
тинде Кызылга ынаар бадып шыда-
вас төрөлдөргө база бичии шай-
лалга эрттирер деп барган. Чечена
кеннистин улузу ынчан Прези-
дентилеп турган улуг даргавыстың
өөнүн иштин талазындан төрө-
дери болган. Хоочун малчын ол
дарганы-ла аажок манап турар,
мындыг. Чүге ынчал турарын со-
нуургаарымга, бо чоокта Кызылда
дээди даргалар-биле ужуражыр
арга чок болганын, ам дарга келзе,
эптиг таварылганы ажыглап, көдээ-
де арай чедимче чок байдалды
таптыг тайылбырлап берип, мал-
чыннарга кандыг дуза херегиниң
дугайында чугаалаксаан киж
болду. Черле ындыг, кым-биле-даа
болза ажык, дорт чугаа кылыр,
ажыл дээш кезээде сагыжы аарып
чоруур күжүр-ле болгай. Хара-
лаан, дарга ынчан чай чогуңдан кээп
шыдаваан, уруглары харын келгеш
барган чүве.

Даа-авам бир-ле сеткили хөл-
зеп, хомулдап чугаалап олурганын
дыңнаан мен: "Бо даргалар эр
кижи дээш ашакты-ла шаңнаар, ам
мырыңай ийи орденниг апарды, а
мен ажилдавын турар киж мен
бе, чоп медальдардан өске, хө-
рээмге астыптар чүм-даа чогул?!"
Ынча дидин бе дээр ышкаш, уда-
ваанда оон хөрээнге база Күш-
ажылчы Кызыл Тук ордени чайнай
бержик. Ынчал кээрге, ашааның
Ленин, Октябрь Революциязы ор-
деннери-биле каттай санаарга, ол
үениң эң дээди чергелиг үш ордени
чаңгыс өг-бүлөгө чыгы берген
ышкажыл. 2004 чылда "Тыва Рес-
публиканың XX чүс чылда алдарлыг
кижилери" деп Күрүнө ному үнген
чүве. Ном үндүрер черниң талазы-
дан оон редактору тургаш, Өвүр-
нүн малчын чонунуң өмүнээзинден
чүгле Монгуш Намбар-оолду ынаар
киргенин эскердим. Чогуум чурт-
таштары эртемденер, чогаалчы-
лар, спортчулар хөй чоржук.

Алдарлыг малчын бригадирлеп
база турган. Улусту хөй сургаал,
кыйгырыг эвес, а бодунуң ажилчы
үлегери-биле хөй-аът кирир —
оон бүзүрелдиг аргазы ол. Оон ка-
дында бригаданың коданнарын
үргүлчү кезип, ажыктыг сүмелерни
база берип келген. Бригаданың
ынчангы чедишкиннериниң чажы-
ды ында турган болбааже.

Бай Улаатай. Бо атты моол дыл-
дан (ол ышкаш бурунгу уйгур
дылдан) очулдуарга, Теректиг
дээр. Хем унун дургаар узун, суук,
чуга чөвүрээлиг теректер-ле хөй.
Чогуум теректерден аңгыда, чыжыр-
гана, дыттар, бора-талдар, хаактар,
хадыңнар дээш, кызырак-караа,
инек-караа, кызыл-кат, ыт-кады,
согуна, шеңне дээш, кандыг үнүштү
Улаатай унунда чок дээр. Тываның
база бир ховар чараш, байлак бу-
луну-ла болгай. Мында геологтар
шинчилевээр чер чок, экспедиция-
лар та чеже сезонда ажилдаваан
дээр. Тайга-сында безин машина
оруктары эңмежок, кайнаар-даа
көөрге, казып каапкан оңгарлар,
кадап каан бижиктерлиг адагаштар.
Чайгы сезонда геологтарның май-
гын суурларынга чаңгыс угда дөр-
тен-бежен чедир киж ажилдап
чайлаарын чеже-даа көргөн мен.
Демир рудазы, өңнүг металлдар-
биле байлак оран дээр чүве. Кат-
чимис, тоорук, аң-мен, одар-бел-
чири, арга-эзим ышкаш байлакты
чугаалаваска-ла, оон өске та кан-
дыг казымал байлактың киж бил-
ир эвес. Хемниң бажында тус чер
улузунуң "демир-даш" дээр бө-
зүр, кара даштар бо-ла таваржыр.
Шаандагы өгбелеривистиң бижек,
хырык, согун, чыда баштары кылып
ап чораны бүдүмөл ол-ла болгай.

Улаатай аржааннары-биле Ты-
вада алдаржаан. Хем-биле атташ
кол аржааны Улаатайның хүн ба-
дар талазында Үерлиг деп черде,
кожуун төвү Хандагайтыдан чээр-
би хире километр ыракта чыдып
турар. Ону шаанда Солчурнуң база
бир сураглыг малчыны Шаратай
Монгуш ажыглап эгелеп, ыяш шор-
галарны коошпалай чапал кылган
дээр. Оон ырак эвесе хемниң мы-
рыңай чанындан аттыгып үнгеш, ка-
дыр элче агып бадып чыдар ар-
жаанга мээң кырган-авам, өске-даа
торгалыгжылар киреринге ынак
чораан. Ам ол аржаан кагдынган.
Ынчан улус кирер чадыржыгаш ту-
дуп каан турган эл база өл-чаъстан
чоорту чирлип, бир келгеш көөрүм-
ге, чадыржыгаштың ора-сомазы
артпаан чораан. База бир улуска
билдингир эм шынарлыг Аксы-
Туруг аржааны Улаатай аржаанын-
дан беш хире километр кудулдур
хем унунда турар. Аңаа чайын кир-
ер, кыжын безин дожун чалап
алыр улус сөөлүг ийи он чылда
көвүдээр.

Улаатай деп атты агитбригада-
даа, Өвүр кожунуң чогаал кат-
тыжышкыны-даа эдилеп чорду.
Бо дээр-ле мурнуу чүкте кожунуң
бир көскү демдээ, амгы чугаа-биле
алырга, сурагжаан бренди ышка-
жыл. Ындыг черниң ээлериниң ара-
зында ат-сураглыг кижилер кайы
хөй. Оларны ончалап көөрге, Хен-
че-Кара, Намбар-оол, Владимир
адашкылар, Күнзеңмаа, Анайбан
авашкылар онзагай черни ээлеп
турар дизимзе, хензиг-даа хөөре-
диг чок ийин.

Оларның та кайы шагдан бээр
чурттап, ээзи болуп келгени черлер-
каш-каш салгал улаштыр солуш-

паан хевээр, ам-даа ында Күнзең-
маа, Владимир, Күнзеңмааның
хеймер оглу Буян олар мал-мага-
нын одар солуп кадарып турар.
Кол чайлаа — Дестиг-Кара. Улаа-
тайның бичии адыры-дыр ийин.
Маңаа аал чайын хонуп алыр. Чиңге-
Хем деп чайлаа база бар. Оон Улаа-
тай бажынче боттаңнап үнер, ында
турлаан Оргу-Дыг дээр. 1942 чылда
Күнзеңмааның төрүттүнген чери ол
дээр-ле болгай. Белен-селен киж
четлес черниң черинге баштайгы
кышкызы чаңгыланган кыс ындыг
өткүт үнүг, торлур чүвези чок бол-
ган эвес бе?! Күзгелери Берге-Баа-
ры, Чүрек-Тей баары (Улаатай ар-
жаанының дужу), чазаа база-ла
Чүрек-Тей баары, а кыштаа —
Кара-Кожагар, Хаялыг-Дагда.

Күнзеңмаа деп чараш аттыг кы-
зының хойжу болурунун үндезини
хан-дамырында, чажындан амыды-
ралында дизе, чазыг кайда боор.
Ынчалза-даа ол дораан малчыннай
бербээр. Чүгле ада-иезиниң изээр
оруун истээр үлүг-хуудан чайлап
база шыдаваан. Салым-хуузу оон
бодунуң чамдык бодал-күзелдерин
чая база берген-даа чадавас. Баш-
тайгы дээрэзинде хойжу бригада
удуртуп, бир өйде ачазы ышкаш,
бригадирлеп үр үеде ажилдаан. А
оон боду малчыннай берген. Ол
дээр-ле 1980 чылдарның эгези-дир.
Оон бээр амдыгаа чедир мал ажы-
лындан үнүп көрбээр.

Күнзеңмаа ава-ачазының эки
талаларын каттыштырып алган:
ажылгыр, кежээ боорда, чугаакыр,
хөй-ниитичи. Улаатай хойжу
бригаданың херээженнер
бөлүүнүн даргазы бооп чораан.
Социалистиг үени канчаар-даа
үнелеп көөр болза, ынчан ажилчын
мергежилдиг, малчын кижилерни
депутатка сонгуп турганы бөгүн
сагышка безин кирбес чүүл-дүр он.
Күнзеңмаа Намбар-ооловна улус
депутаттарының район Советиниң,
Тыва АССР-ниң Дээди Советиниң
депутатынга сонгудуп чораан.
Артында-ла Дээди Советтиң
Президиумунун кежигүнү турган.
Партия талазы-биле база депшит-
тирип, СЭКП-ниң район комитеди-
ниң болгаш СЭКП Тыва обкомунун
кежигүнү бооп чораан. Ол үениң
байдалы-биле дээди эрге-чагыр-
ганың төлээзи ышкажыл. Ону чүгле
бодунуң ажылы-биле чедип алган
болбайн канчаар. ССРЭ-ниң Улус
ажыл-агыйының чедишкинне-
риниң делгелгезиниң киржикчизи
болганы, "Хүндүлелдин демдээ"
орденниң, хөй санныг медаль-
дарның, Хүндүлүг бижиктериниң
эдилекчизи болганы, 1985 чылда
ава-ачазы ышкаш, "Тыва АССР-
ниң алдарлыг малчыны" деп атты
алганы база-ла халас келбээр,
шудургу, карак кызыл күш-ажыл-
дың түннелдери-дир. Чамдыкта хуу
амыдыралынче безин сагыш сал-
байн, күрүнениң херээ дээш бодун
өргүп чораан киж ол-ла болгай.
Амгы үеде чидип бар чыдар, ха-
рын-даа чиде берген чадавас мөзү-
бүдүштүг киж-дир ийин. Малчын
Монгуштар ышкаш ажилчы киж-
лер Совет Тываның кол байлаа бо-
лурун, амгы үеде ындыг кижилер-
ниң эвээжеп бар чыдары тыва
улустуң үре-садызының (генофон-
дузунуң) кадагалалынга, шынарын-
га кончуг багай салдарлыын ам
харын ожаап билип чоруур-дур
бис.

(Уланчылыг).

«ШЫННЫҢ» почтазындан

БУЯННЫҢ АЖЫЛ-ХЕРЭЭН УЛАМЧЫЛААР

"Шын" солунун редакциязынга Барыин-Хемчик кожунун чурттакчыларындан чагаа келген. Ында мында деп бижээ: "Барыин-Хемчик — республикада хөй чурттакчылыгы кожуннарның бирээзи. Ооң тос сумуларында чон мал, чер, түдүг ажил-агыйын чорудуп турар.

Шаг-шаандан тывалар шажын чүдүлгелиг, укызыгуурдан бот-боттарын хүндүлөжип, камнажып чурттап чорааннар. Төөгүлүг 1992 чылда Тыва чуртунга хүндүткелдиг XIV Далай-Лама башкывыс аалдап кээп чорааш, бистиң тутундуруп бар чыткан сарыг шажын чүдүлгелиг каттап сайзыраарыга улуг үлүүн кириштирген. Ооң соонда ол-бо черлерге хүрээ-дуганарывыс туттунуп, чонувус чүдүлгө-сүзүктүг болуп, сагыш-сеткили оожургаан чүве.

Кызыл-Мажалык суурга кожун чагыргазының дузасы-биле хүрээ ажиттыңган. Ыдыктыг байыр-лалдарывыста азы анаа-даа хуннерде лама-башкыларывыстың номчул турар номналдарынга барып олуруп, билдинмес айтырыглар дугайын сүмележип турган бис. Амгы үеде хүрээвис ажилдавын турар. Ооң оран-савазы шык, соок болганындан лама-башкылар таарымча чок байдалга үр үе иштинде ажылын күүседип келген. Чогуур албан черлери бо байдалды кичээнгейге ап, хемчег ап дузалажыр болза деп күзеливисти илередип, бо чагааны бижидивис.

Барыин-Хемчик кожунун бөлүк чурттакчыларындан".

Кызыл хоорайда Тываның Камбы-ламазының эргелелинге четкеш, чагаага хамаарыштыр тайылбыр кылып бээрин диледим. Камбы-лама Тензин Цүлтим

башкы чагаа-биле танышкаш, мынчаар харыялады: "Кызыл-Мажалык суурда хүрээге эрткен күстен бээр беш лама-башкы боттарының шаа-биле чонга бараан болуп, ачы-буянын чедирип турган. Дуганны одаар. Башкыларның чугаалап турары-биле алып болза, ол оран-сава кижиниң чурттаарына таарыштыр тургустун-маан болганындан эрткен кышты бергедеп ашканнар, бир башкывыс харын-даа аараан турган чүве. Башкылар боттары хүрээни одап, ажил-чорудулгазынга таарымчалыг байдалдарны тургузарын орадалшканнар, ынчалза-даа ам бо хүнде хүрээниң ажылы, ийе, түр када турупкан. Чоокта чаа тус черниң чагыргазы-биле ол дугайында чугааны кылганының түннелинде, бо айтырыг удавас шиптирлеттине бээр деп идегеп турар бис" — деп чугаазын доосту.

Кижилерниң иштиги делегейиниң сай-зыраарына, хонүүрүнге сарыг шажынның салдары улуг. Хөй чурттакчылыг кожунун дуган-хүрээни ажилдавын баарга, оларның сагыш-сеткили аарып, дүвүрөп турары чөптүг болбайн аан. Ынчалза-даа тургустунуп келген бо эпчок байдалдан чон үнүп, хүрээ удавас эжиктерин чонунга ажыдып, буянын ажил-херээн уламчылай бээрине бүзүрөп артывыс.

Азияна ХОМУШКУ
белеткээн.

Авторнуң тырттырган чуруу.

Орук шимчээшкени

КАДЫ АЖЫЛДАЖЫЛГАГА АРТИСТЕР БЕЛЕН

Республиканың чурттакчылары полиция ажилдакчыларының чымыштыг ажил-чорудулгазынга дузалажып, боттарының-на айыыл чок чоруунуң камгалалына үлүг-хуузу кириериниң чугулазын медресе билип эгелээн.

Амгы үеде ОШАЧКИ ажилдакчылары биле республиканың оруктарында орук-транспорт шимчээшкениниң айыыл чок чоруун бистиң билдингир чаңгыс чер-чуртуларывыс база хандырып турар апарган.

Орук-транспорт озал-ондаа ооң мурнундазындан эвээжип турар-даа болза, Тываның оруктарында байдал нарын болуп артпышаан. ОШАЧКИ-ниң ажил-чорудулгазын экижидер сорулга-биле анаа штаттан дашкаар ажилдакчыларны база хаара тудуп эгелээн.

Штаттан дашкаар ажилдакчыларга Россия Федерациязының 18 хардан ору назынныг, ооң мурнунда кем-херек үүлгедиишкени дээш шийтирбээн, кандыг-ла-бир иштиги херектер органнарының учедунга турбаан, ажилдаарына чүгле арга-шинээ бар эвес (ажылдың хүн чурумун сагыыры, автотранспорттун, орук шимчээшкени талазы-биле эртем-билииниң азы ол адырга арга-дуржулганының бары), а кол-ла чүве Тываның ИХЯ-зының ОШАЧКИ ажилдакчылары-биле кады ажилдажылгага белен, күзелиг хамаатылар кирип ал болур.

ОШАЧКИ-ниң чүгле орук-патруль албанының аңгы кезээнде безин полицияның штаттан дашкаар 10 ажилдакчылары бар. Бо хуннерде хөй-ниитиниң дузалакчыларының шугумунче тыва эстрада-ның билдингир ыраажылары Игорь Ондар, Айдын Арыг, Игорь Чактар болгаш Шолбан Ондар база кирген. Олар ам орук шимчээшкениниң айыыл чок чоруун чүгле боттарының концерттеринде эвес, а полиция ажилдакчылары-биле рейд хемчеглериниң үзүнде база суртаалдаарлар.

Бистиң артистеривиске орук-транспорт озал-ондаанга боттарының үе-черге аныктарының кемдээшкенин ап, амы-тынындан чарлып турары харааданчыг болган. Ынчангаш боттары орук шимчээшкениниң дүрүмнерин хажык чокка ак сеткилдиг сагыыр, орук-транспорттун арткан киржикчилерин хүндүлээр чолаачы үлгү-гер-чижээ-биле аныктарының угаан-медреселинге салдар чедирин күзеп турарлар.

Сайгын БЮРБЮ,
ИХЯ-ның парлалга албаны-
ның ажилдакчысы.

Кеземче херээн оттурган АЖЫК-КОНЧАА БОДАП...

Тес-Хем кожунунуң Самагалдайда "Челээш" уруглар садының эргелекчизи Чодураа Ондар РФ-тиң кеземче хоойлузуңуң 159 чүүлүнүң 3-кү кезээнге дүүштүр кем-херек үүлгедиишкени дээш буруудаттырган.

Истелгенин тургусканы-биле 2010 чылдың май, июнь айларда кожун төвүнүң школа назыны четпээн уругларның "Челээш" №4 муниципалдыг өөредилге чериниң эргелекчизиниң албан-дужаалын ээлеп тургаш, хуу ажык-кончаа бодап, чаңгыс эвес удаа шалың төлөвириниң даңзызынга ол үеде шолээге турган хамааты Зоя Шавииниң адын дөзевилеп салып тургаш, ооң шалынын ал турган.

Ук кем-херек үүлгедиинге хамаарыштыр тургускан түнел хуудусту Тес-Хем район судунуң сайгарылгазынче чоруткан.

Айлана МОНГУШ,
Тес-Хем кожунунуң прокурорунуң хүлээлгезин күүседип турар.

Бодалдар дизи

Ажылгыр болуру бизнестин шимчедикчи күжү боорундан аңгыда, чечектелишкениче базымның дүлгүрү бооп турар.

Диккенс.

Азаашкын кылыр болзуңза, орелиг бооп артканың ол.

Из Талмуда.

Юбилейиңер-биле!

Өвүр кожунунуң Дус-Даг сумузуңда чурттап чоруду даайывыс **Станислав Болат-оолович ДОНГАК** август 24-те 55 харлаар юбилейин демдеглээр. Амыдыралының хөй кезин ол көдээ ажил-агыйга бараалгадып келген, улуг мал эмчизинге-даа ажилдап, кол зоотехниктеп чоруур. Хөй-хөй шаңнал-макталдарын, хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи.

Доклак-Шавыдар баглаажында
Бажын савап туру-ла боор,
Донгак Слава аалында
Балды сыптап олур-ла боор...

Чээннери Орлан, Омак, Күзел, Снеж-Марина, угбалары Лидия, Елена, честези дуңмазы Лориса, күдээлери Онер-оол, А...

Бистиң ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Григорий Тюлюшович БАДЫРАА** август 27-де 55 харлаар юбилейин демдеглээр. Амыдыралының хөй кезин ол көдээ ажил-агыйга бараалгадып келген, улуг мал эмчизинге-даа ажилдап, кол зоотехниктеп чоруур. Хөй-хөй шаңнал-макталдарын, хүндүлел бижиктериниң эдилекчизи.

Белен эвес бежен бешти
Бергелерге торулбайн эртип келгеш,
Үш оолду, ийи кысты
Эртем-билиг чедирип каан
Эргим-ынак ачавыска
Четтиргенивисти илередип,
Ам-даа узун назын назылаарын
Ажы-төлү күзеп тур бис!

Хүндүткел-биле,

өөнүң ишти Татьяна Туматовна, уруглары А.Шурумаа, оолдары, кенээттери, уйнуктары.
Тес-Хем кожун.
О. Шынаа суур.

Республиканың аңчылары

АҢНЫЫР СЕЗОНУ АЖЫТТЫНГАН

Тыва Республиканың Аңнаашкын болгаш балыкын талазы-биле күрүне комитетиниң 2009 чылдың 10-да Россия Федерациязының Чазааның "Аңнаа көрдүнген аңнарны аңнаарының дугайында" №18 дэңгээлде дүүштүр 2011 чылдың август 1-де үндүрген дужаалын езугаар бо чылдың чайгы-күскү аңныыр ажиттыңган.

Федералдыг болгаш республика ужур-дузалыг онза камдыг бойдус девискээрлеринге аңнаарындан аңгыда, а ол Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың дептерлеринде кирген аңнардан аңгыда, дараазында хем аңнаарын даялаарының хуусааларын ук дужаалда тодара буурну (эрин) — август 20-ден сентябрь 30-ге чедир, с (эрин) — сентябрь 1-ден октябрь 10-га чедир, хүлбүстү — аден сентябрь 15-ке чедир; эр тени — август 20-ден декабр чедир, чер хаванын (бо чылын төрөөн кыс хаваннардан а — август 1-ден декабрь 31-ге чедир, морзукту — сентябрь ноябрь 15-ке чедир.

Аң курлавырларын аңнаарының чөпшээрелин 2011 ч чайгы-күскү аңнаашкын үезиниң квоталарына дүүштүр б Олышкаш федералдыг болгаш республика ужур-дузалы камгалалдыг бойдус девискээрлеринден аңгыда, а ол Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың дептерлеринде кирген куш аймаандан аңгыда, сугга болгаш шынааларга, тулааларга чоруур куштарның чайгы аңнаашкын сезонун Аңнаашкын болгаш балыктаашкын т биле күркөмнүң №59 дужаалын езугаар ажиткан. Ол д езугаар бо чылдың август айның 4-кү суббота-зындан (авг ден) эгелээш октябрь 31-ге чедир куштаарын көргөн. Аңна хүнде бир аңчыга 2 касты, 5 өдүректи, 6 тулаа кужун өлү чөпшээрер турар.

Айыыл-халаптың нептерээр чоруун болдурбазы-биле чораан кижилер аңнарның болгаш суг куштарының масс биле өлгөн, а ол ышкаш арга-арыгга өрт болган таварылга эскерер болза, ол дугайын Аңнаашкын талазы-биле к комитетинге болгаш ветеринар хайгааралының органна дыңнадырын үстүнде айыттыңган дужаал езугаар аңчы болгаш хамаатыларга, аңнаашкын талазы-биле к инспекторларына хүлээндирер турар.

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.

Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор—2-01-35, редакторнун орадакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91, e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru
КИЛДИСТЕР: нийтигел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажил-агый, очулга — 2-03-87, үлөтүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6980. Чагыг 94. Номери парлалгаже дужааганы: график езугаар — 21,00, херек кырында — 17,00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810900000010000 ОАО НКО "Тувак" Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 3010181070000000740 БИК 0493 Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш ма коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сиб регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылда 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Крав 1).

Солунда парлаттыңган материалдарның авторларының бодалдары, циянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыңган саннары б өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаа